

ANDRZEJ LINERT

Uniwersytet Jagielloński

Numer ORCID: 0000-0002-0399-1757

Ludobójstwo i teatr. Z teatralnego kalendarium garnizonu SS w KL Auschwitz

Streszczenie

W artykule omówiono organizację przedstawień teatralnych i koncertów dla garnizonu SS, pełniącego służbę w obozie koncentracyjnym Auschwitz. Esesmanom oferowano wyjazdy do pobliskich teatrów oraz występy gościnne artystów na terenie obozu zagłady. Autor ukazuje współistnienie dwóch równoległych rzeczywistości, zestawiając informacje o widowiskach z danymi na temat dokonywanych w tym samym czasie zbrodni.

Słowa kluczowe

KL Auschwitz, Oświęcim, SS, ludobójstwo, teatr, II wojna światowa

Garnizon SS w KL Auschwitz

Rozkaz założenia KL Auschwitz (Konzentrationslager Auschwitz), na terenie Oświęcimia, w przedwojennych budynkach polskich koszar artylerii, wydał Reichsführer-SS Heinrich Himmler (głównodowodzący SS całej Rzeszy) 27 kwietnia 1940 roku. Początkowo miał to być kolejny obóz koncentracyjny na wzór tych, jakie naziści tworzyli od początku lat trzydziestych. Funkcję tę spełniał zresztą przez cały okres swego istnienia. Pierwszy masowy transport 728 więźniów politycznych Polaków i kilku Żydów do Auschwitz z Tarnowa przybył 14 czerwca 1940 roku. Z tego grona, w efekcie wyniszczających warunków obozowych, wojnę przeżyło zaledwie 239 więźniów. Wraz z napływem kolejnych więźniów, obszar obozu powiększył się i w szczytowym okresie zajmował 40 km kwadratowych. Tereny obozowe w obrębie Oświęcimia obejmowały KL Auschwitz I (Stammlager), we wsi Brzezinka KL Birkenau (Auschwitz II – Birkenau) i w Monowicach – Auschwitz III Monowitz. Zagłada Żydów dokonała się w KL Birkenau.

Struktura administracji obozowej SS w KL Auschwitz, w miarę jego rozbudowy, zorganizowana została w 6-ciu wydziałach (Abteilungen I – VI): komendantura, wydział polityczny, kierownictwo obozu, zatrudnienie więźniów, wydział administracyjno-gospodarczy, obozowa służba zdrowia SS, opieka nad oddziałami SS i ich szkolenie oraz liczne wydzielone jednostki administracyjne¹. Służbę wartowniczą w obozie od początku pełniły specjalne jednostki wartownicze SS, powołane do życia przez fanatycznego nazistę Theodora Eickego w marcu 1933 roku, na potrzeby powstałego w tym czasie obozu koncentracyjnego w Dachau. Nie były to jednostki wojskowe Wehrmachtu ani policji. Oficjalna nazwa SS-Totenkopfverbände nadana im została w 1935 roku. Ich role i zadania ostatecznie zdefiniował Adolf Hitler w specjalnym rozporządzeniu w sierpniu 1938 roku i do końca pozostawały one do jego osobistej dyspozycji w walce z przebywającymi rzekomo za drutami obozów wrogami wewnętrznymi Rzeszy. Przyjmuje się, że w trakcie całej wojny w oddziałach wartowniczych SS wszystkich obozów koncentracyjnych i zagłady, służyło co najmniej 55 tysięcy ludzi. Z tego, przez wszystkie lata istnienia KL Auschwitz-Birkenau (łącznie w różnych latach), w szeregach jego załogi SS służbę odbyło ponad 8 tysięcy esesmanów i około 200 nadzorczyń. Początkowo w 1941 roku było ich 700, a w czerwcu 1942 roku około 2 tysiące².

Dane dostępne na temat poziomu wykształcenia esesmanów z załogi KL Auschwitz, świadczą o tym, że był on stosunkowo niski. 70% z nich posiadało zaledwie wykształcenie podstawowe, 21,5% średnie i tylko 5,5% wyższe. Ci ostatni w większości byli lekarzami oraz architektami, którzy zatrudnieni zostali w biurach budowlanych SS³. Nic nie wiemy na temat ich zainteresowań teatralnych. Wiadomo jedynie, że w ramach działań statutowych to kierownictwo Wydziału VI

¹ Por. strona internetowa Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau: <https://www.auschwitz.org/historia/zaloga-ss/struktura-organizacyjna-kl-auschwitz/> [dostęp: 16.10.2024].

² Wraz z rozbudową zespołu liczba ta wzrosła do 3,3 tys. w 1944 roku, aby w chwili ewakuacji obozu w styczniu 1945 roku osiągnąć stan 4480 esesmanów i nadzorczyń SS, zob.: <https://www.auschwitz.org/historia/zaloga-ss/> [dostęp: 16.10.2024].

³ Tamże.

zobligowane było do opieki nad oddziałami SS i ich szkoleniem. Na temat jednak samej działalności szkoleniowej i organizacyjnej Wydziału VI posiadamy jedynie fragmentaryczne dane. Wynika z nich, że kierujący Wydziałem VI nie miał większego wpływu na działalność samego obozu.

Studiując rozkazy Komendantury obozu, jak i dane opublikowane w pracy *Standort- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940–1945*⁴, można odnotować pojedyncze informacje o organizacji wyjazdów członków załogi SS do teatrów w Bielsku i Katowicach, jak i informacje o systematycznie organizowanych gościnnych występach w KL Auschwitz teatrów i artystów estradowych⁵. Ich występy na rzecz garnizonu SS KL Auschwitz nie były rzeczą przypadku, czy też efektem zbiegu okoliczności, lecz systematycznie prowadzonej działalności społeczno-kulturalnej. Sztuka teatru poprzez swoją funkcję usługową wprzęgnięta została bowiem do walki z zagrażającymi III Rzeszy obcymi i wrogami ojczyzny.

Organizacją wyjazdowych wizyt na przedstawienia do okolicznych teatrów oraz liczne gościnne występy dla żołnierzy garnizonu SS w KL Auschwitz zajmował się Abteilung VI – Fürsorge, Schulung und Truppenbetreuung (Wydział VI – Zaopatrzenie, Szkolenie i Opieka nad Wojskiem). To on zobowiązany był przede wszystkim do utrwalania narodowosocjalistycznej ideologii. Teatr w tym wypadku był jedną z form oddziaływania na niewykształconych w większości esesmanów. Wieloletnim kierownikiem Wydziału VI był Kurt Knittel, urodzony 23 września 1910 roku w Karlsruhe dyplomowany nauczyciel. Stopień SS-Unterscharführera [plutonowego] otrzymał 1 lipca 1941 roku. Do KL Auschwitz przybył we wrześniu 1941 roku z Sachsenhausen. Kolejny stopień SS-Oberscharführera [sierżanta] uzyskał 1 lutego 1943 roku, a w ślad za tym 30 stycznia 1944 roku odznaczony został Kriegsverdienstkreuz II. Klasse mit Schwertern [Wojennym Krzyżem Zasługi II klasy z Mieczami]⁶. Po likwidacji KL Auschwitz przeniesiono go do KL Mittelbau. Do chwili jego przybycia do KL Auschwitz i objęcia kierownictwa Wydziału VI, nie posiadamy danych dotyczących obecności czy też możliwości wyjazdu do pobliskich teatrów członków SS. Wiadomo jedynie, że jeden z pierwszych tzw. wieczorów koleżeńskich, zorganizowany został dla wszystkich 53 esesmanów zatrudnionych wówczas w KL Auschwitz 16 sierpnia 1940 roku w budynku teatru poza terenem obozu⁷.

⁴ *Standort- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940–1945*, hrsg. im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte, von Norbert Frei [et al.], München 2000.

⁵ Autor pragnie serdecznie podziękować mgr. Szymonowi Kowalskiemu z działu Archiwum Muzeum Auschwitz-Birkenau za udostępnienie materiałów archiwalnych, zgromadzonych w Państwowym Archiwum Muzeum Auschwitz-Birkenau oraz zastępcy kierownika Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau dr Agnieszce Kicie za pomoc w wyborze i selekcji materiałów zawartych w Rozkazach Komendantury KL Auschwitz, a także za informację dotyczącą opisu baraku kuchni i stołówki załogi SS KL Auschwitz, zawartego w *Relacji* Augustyna Franczyka z 27 X 1968 roku.

⁶ A. Kita, *Przed bitwą z wrogiem wewnętrznym. Szkolenie i przygotowanie esesmanów do służby w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady na przykładzie załogi KL Auschwitz*, [w:] *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica* 109 (2021), s. 161–181.

⁷ Rozkaz Komendantury (Kommandanturbefehl) nr 6/40 z dn. 16 VIII 1940 roku, Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau [dalej: APMAB].

Objęcie kierownictwa Wydziału VI przez Knittla sprawiło, że już 30 października 1941 roku poinformowano zainteresowanych funkcjonariuszy SS, że na przedstawienia w Bielsku chętnym przysługiwała 50-procentowa zniżka⁸. Równocześnie w kolejnym rozkazie z 23 listopada 1941 roku biuro Komendantury obozu rozkazem nr 32/41 informowało o możliwości wizyty w Teatrze Opery w Katowicach⁹, gdzie przedstawienia odbywały się we wtorki, czwartki, soboty i niedziele. Najtańsze bilety można było otrzymać we wtorki i czwartki. Przykładowo za bilet w rzędzie pierwszym funkcjonariusze SS płacili 1 markę i 20 fenigów. Bilety te zawsze załatwiane były przez biuro Wydziału VI. Chętni mieli obowiązek zgłaszać w biurze chęć wyjazdu najpóźniej do godziny 14. w poniedziałki – w przypadku wyjazdu we wtorek – i do godz. 18 w pozostałe dni.

Być może na podobnej zasadzie dostępne były dla załogi SS KL Auschwitz także pozostałe teatry górnośląskie, ale nie mamy na to dowodów. Ich znaczne oddalenie od KL Auschwitz, poza teatrem w Bielsku, stanowiło spore utrudnienie. Przypomnijmy, że w pierwszych miesiącach okupacji działalność teatralną na terenie Górnego Śląska prowadził wyłącznie teatr w Bytomiu (Oberschlesisches Landestheater – Beuthen)¹⁰. W jego repertuarze były w tym czasie niemal wyłącznie komedie i lekkie utwory muzyczne. Po kilkunastu miesiącach Niemcy zdecydowali się z początkiem sezonu 1941/1942 powołać do życia Städtische Bühnen Kattowitz-Königshütte. Teatr ten, położony stosunkowo blisko powstałego KL Auschwitz, dysponował dwoma zespołami i dwoma scenami. Scena katowicka została obrana na siedzibę opery i jako tzw. Opernhaus przeznaczona została do realizacji widowisk operowych. Z kolei chorzowska scena, nazwana Schauspielhaus, realizowała widowiska dramatyczne. Dyrektorem placówki był wysoki funkcjonariusz hitlerowski dr Otto Wartisch, SA-Oberführer, wykładowca Reichsführerschule der SA w Monachium. Od września 1940 roku równolegle pełnił funkcję dyrektora i dyrygenta Phillharmonisches Orchester der Stadt Kattowitz¹¹. Dzięki wysokim dotacjom resortu propagandy Trzeciej Rzeszy, w pierwszym sezonie 1941/1942 obie sceny dały 526 przedstawień (operowych, operetkowych i dramatycznych) oraz 13 koncertów, dla około 350 tysięcy widzów. Z kolei w sezonie następnym łącznie wystawiono 593 przedstawienia, z czego największą popularnością cieszyły się operetki, mimo że ambitny zespół operowy wystawił wtedy całą tetralogię Ryszarda Wagnera *Pierścień Nibelunga*, a także *Cavaleria rusticana* Pietro Mascagniego, *Czarodziejski flet* Wolfganga Amadeusza Mozarta, *Carmen* Georges Bizeta i *Trubadura* Giuseppe Verdiego¹².

Przychylność dyrektora teatrów górnośląskich Wartischa dla oddziałów SS obozu KL Auschwitz była spora, skoro już w listopadzie 1941 roku kierownictwo Wydziału VI informowało o możliwości wizyty w katowickim Teatrze Opery.

⁸ Rozkaz Komendantury nr KB 26/41 z dn. 30 X 1941 r., APMAB.

⁹ Rozkaz Komendantury nr KB 32/41.2 z dn. 23 XI 1941 r., APMAB.

¹⁰ Popularną kronikę życia kulturalnego Chorzowa w latach okupacji opracował P. Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Dülmen 1994.

¹¹ A. Linert, *Śląskie sezony. Teatr Katowic 1907–2012*, Katowice 2012, s. 87–88.

¹² B. Drewniak, *Organizacja niemieckiego życia teatralnego na obszarach Polski wcielonych do Rzeszy w latach II wojny światowej*, „Przegląd Zachodni” 1978, nr 4, s. 64.

Zainteresowani jej widowiskami członkowie SS na trzy dni wcześniej zobowiązani byli imiennie zarejestrować w biurze Wydziału VI swoją chęć wyjazdu, aby następnie odebrać voucher na bilet z chwilą opuszczania obozu. Po przyjeździe do Katowic wymieniali go w kasie teatru na bilet wstępu. Przy okazji, w rozkazie Komendatury przestrzegano tych, którzy zamówili bilet, a następnie go nie odebrali, że nie tylko będą imiennie napiętnowani, ale i zmuszeni zapłacić jego pełną cenę na rzecz Wydziału VI oraz nigdy już więcej nie otrzymają takiego biletu wstępu. Nie zmienia to faktu, że w latach okupacji niemieckiej na widowni teatru katowickiego wieczorami w zasadzie systematycznie zasiadali SS-mani z KL Auschwitz¹³.

Niestety fakt, że Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau dysponuje zaledwie kilkoma procentami dokumentacji pierwotnej z lat wojny i okupacji, sprawia, że o obecności sztuki teatru w historii garnizonu SS KL Auschwitz-Birkenau wnioskować możemy jedynie na podstawie fragmentarycznie zachowanych rozkazów Komendatury z lat 1943 i 1944 roku¹⁴, a także Rozkazów Dowódcy Garnizonu SS¹⁵. Tymczasem wszystko wskazuje na to, że liczne i systematyczne występy gościnne na rzecz garnizonu SS KL Auschwitz to była metodycznie zorganizowana w ramach wsparcia dla wojska celowa działalność Komendatury obozu.

Kalendarium występów

W świetle dostępnych danych wiemy, że w gronie występujących dla załogi SS KL Auschwitz-Birkenau zespołów, obok teatru katowickiego, był Państwowy Saski Teatr z Drezna, który 15 lutego 1943 roku zaprezentował program estradowy, zatytułowany „*Geothe poważny i wesoły*” (*Geothe ernst und heiter*), z udziałem piosenkarki Inger Karen, aktora Horsta Bogislava von Smeldinga i kameralnej orkiestry teatru drezdeńskiego pod kierunkiem Rolfa Schredera. Organizatorami spotkania był Wydział VI KL Auschwitz, wspólnie z kierownictwem teatru na czele z H. Smeldingiem¹⁶. Oczywiście z całą pewnością możemy stwierdzić, że nie był to pierwszy występ teatralny dla garnizonu SS w KL Auschwitz. W zachowanych tekstach rozkazów informacje o kolejnych występach teatralnych poprzedzone był nagłówkiem: *Szkolenie dowódców i podoficerów oraz szkolenie w ramach wsparcia wojsk (Schulung für Führer und Unterführer und Truppenbetreuungsveranstaltung)*. Wynika z tego, że organizowane przez Wydział VI dla garnizonu SS gościnne występy teatralne pomyślane były jako systematyczne (dwa, trzy razy w miesiącu) szkolenie w ramach podnoszenia morale żołnierzy.

W początkowym okresie istnienia KL Auschwitz pierwsze kameralne wieczory teatralne miały miejsce w budynku teatru usytuowanym tuż za drutami obo-

¹³ Rozkaz Komendatury nr KB 32/41.2 z 23 XI 1941 roku, APMAB.

¹⁴ Większość dokumentów została zniszczona przez uciekających esesmanów lub zabrana przez Rosjan.

¹⁵ Ogłoszone zostały w książce *Standort- und Kommandanturbefehle...*

¹⁶ Rozkaz Komendatury nr R 43/02.09 z dn. 2 II 1943 roku, APMAB.

zu macierzystego. Współcześnie w wyremontowanym gmachu mieści się między-narodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokauście. Z czasem wraz z budową obozu w Birkenau i wzrostem liczby żołnierzy SS, powstała konieczność budowy poza terenem obozu nowego obszernego baraku z przeznaczeniem na cele socjalno-społeczne. Położony on był w pobliżu bocznic kolejowej i budynku Stabsgebäude. Znajdowała się w nim m.in. doskonale wyposażona kuchnia i stołówka dla żołnierzy SS, tzw. Speisesaal. Ponadto, w świetle relacji więźnia Augustyna Franczyka, w baraku tym, usytuowanym w odległości około 3–3,5 km od Birkenau, znajdował się także:

[...] szereg innych pomieszczeń, jak np. stołówka SS-manów, czy sala SS-Unterführerheim'u, gdzie spożywali posiłki podoficerowie SS. Speisessale służyła również SS-manom do celów rozrywkowych – wyświetlano tam filmy czy urządzano wieczorki koleżeńskie tzw. Kameradschaftsabend¹⁷.

Rok 1943 w historii obozu zapisał się nie tylko jako okres szybkiej rozbudowy, ale i budowy nowych urządzeń zagłady. Kolejno uruchamiane obiekty służyły nadrzędnej nazistowskiej idei „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. W tej sytuacji 23 lutego 1943 roku w tzw. dużej Sali Koleżeńskej Waffen SS Auschwitz, nazywanej Saal des Kameradschaftsheimes der Waffen SS Auschwitz, znajdującej się poza drutami KL Auschwitz I (Stammlager) we wspomnianej stołówce SS, zespół Państwowego Teatru Morawsko-Ostrawskiego (Stattheaters Mährisch-Ostrau) wystawił operetkę Hermeckego i Reinshagena *Księżniczka Greta* (*Prinzessin Grete*) w reżyserii Paula Ohmühla, pod kierownictwem muzycznym Wilhelma Bantelmanna, w scenografii Karla Turckego i choreografii baletmistrza Jaro Hauslera. Organizatorem występu z ramienia KL Auschwitz był Wydział VI, a ze strony teatru Kurt Labatt¹⁸. Następnie w dwa tygodnie później 15 marca 1943 roku gościnnie wystąpił Wrocławski Teatr Dramatyczny (Schauspielhaus Breslau) z komedią Maximiliana Vitusa *Trzy białe niedźwiedzie* (*Die drei Eisbären*) w zupełnie nowej inscenizacji Willego Mooga, scenografii według pomysłu Lothara Naugartensa, wykonanej przez pracownię Waffen SS KL Auschwitz. Organizatorem występu ponownie był Wydział VI oraz dyrektor wrocławskiego teatru Hans Schlenck¹⁹.

Dodajmy, że Wydział VI organizował sporadycznie też uroczyste spotkania i widowiska estradowe z okazji świąt i uroczystości państwowych. Przykładem tego były m.in. obchodzone 28 marca 1943 roku, z udziałem niemieckiej ludności zamieszkałej w okolicach obozu, dni Wehrmachtu. Teatr postrzegany był przez nazistów jako propagandowo-kulturowe narzędzie maszyny wojskowej. W obchodach święta uczestniczyli wyłącznie Niemcy, legitymujący się ważnym dowodem osobistym. Dla Polaków wstęp był wzbroniony. Całość otwierał o godzinie 14 wspólny obiad, jak pisano: „z ciastem i kawą”, po czym prezentowane były przygotowane przez zaproszonych artystów występy estradowe, pod tytułem *Wielkie kolorowe popołudnie*. Organizatorem spotkania był Wydział VI oraz aktor

¹⁷ Augustyn Franczyk, *Relacja* z 27 X 1968 r., s. 102–102. Oświadczenia, t. 63, APMAB.

¹⁸ Rozkaz Komendantury nr R. 43/02.18 z dn. 9 II 1943 roku, APMAB.

¹⁹ Rozkaz Komendantury nr R. 43/03.12 z dn. 12 III 1943 roku, APMAB.

z zespołu teatru bytomskiego Fritz Hartwig i Instytut KdF (KdF-Gaundinststelle Katowitz)²⁰.

Zaproszenia (łącznie z dziećmi) na tego rodzaju uroczyste spotkanie otrzymywano po wcześniej uzyskanej pozytywnej rekomendacji osoby zaufanej. Przybyłym gościom przydzielano miejsce, którego nie można było do końca wieczoru zmienić. W ramach programu artystycznego występowali aktorzy Państwowego Górnośląskiego Teatru z Bytomia Arturo Scalorbi – tenor, Gretje Burchbach – sopran, Georg Brand – ksylofonista z Teatru Opery w Katowicach, Leni Bach – wirtuoz akordeonu, Hildegard Krock – solistka baletowa Teatru Metropol z Berlina, Herbert Mandel z Teatru Miejskiego w Raciborzu, a także w wykonaniu Baletu Rolanda prezentowane były tańce i śpiewy hiszpańskie oraz grała kapela Zock z Zabrza, z pianistką Johanną Wynen. Nad całością czuwał Martl Hartwig, były członek zespołu teatru bytomskiego (Oberschlesisches Landestheater Beuthen)²¹.

W tym czasie od 22 marca do 25 czerwca w Birkenau trwały prace nad uruchomieniem komór gazowych i czterech krematoriów. Umożliwiały one jednocześnie mord i unicestwienie tysięcy osób wprost z przybyłych do obozu transportów. W ten sposób w znakomitej większości ginęli Żydzi przywożeni z utworzonych przez SS obozów przejściowych i gett we Francji, Holandii, Belgii, Grecji, Czechosłowacji, Jugosławii, Polski i Włoch. W ślad za smrodem spalonych ciał w dołach ziemnych, nad miastem zaczął zalegać nie tylko dym z uruchamianych krematoriów, ale i nocami widoczne były z daleka na niebie łuny. W takich okolicznościach także m.in. zespół Gautheater Magdeburg – Anhalt wystawił dla załogi wartowniczej SS 1 kwietnia 1943 r. na scenie Kameradschaftsheimu znaną na gruncie niemieckim komedię w 3 aktach Kurta Sellnicka *Hilde und vier PS*, w reżyserii Wilhelma Alexandra Metha i w scenografii przygotowanej przez esesmanów z garnizonu KL Auschwitz. W widowisku udział wzięli: Traudel Ludwig, Erika Hildebrandt, Hilde Rohrbeck, Gerta Aucherbach, Willi Ludwig i Wilhelm Alexander Meth²².

Tego dnia także SS-Brigadeführer prof. dr Carl Clauberg otrzymał do dyspozycji na terenie obozu macierzystego blok 10, z przeznaczeniem na kontynuację zapoczątkowanych przez niego na wybranych kobietach doświadczeń sterylizacyjnych. Podobnie jak dr Horts Schumann, starał się on opracować taką metodę sterylizacji kobiet, która umożliwiłaby SS masową sterylizację całych narodów skazanych przez nazistów na zagładę. Równocześnie 3 kwietnia do Birkenau przybył transport 2800 Żydów z Grecji, mężczyzn, kobiet i dzieci z Salonik. Po selekcji jako więźniów do obozu skierowano 334 mężczyzn i 258 kobiet. Pozostałe 2208 osób zagazowano i spalono²³. Równocześnie w dniu następnym do użytku oddane zo-

²⁰ KdF – Kraft durch Freude (Siła przez radość) – organizacja zajmująca się urządzaniem imprez turystycznych, sportowych i kulturalnych w III Rzeszy. W Katowicach znajdowała się okręgowa placówka tej organizacji. Mieściła się ona w byłym Domu Powstańca Śląskiego.

²¹ Rozkaz Komendantury nr R. 43/03.23 z dn. 23 III 1943 roku, APMAB.

²² Tamże.

²³ D. Czech, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim-Brzezinka 1992, s. 387.

stało krematorium nr V wraz z komorami gazowymi w Birkenau, konstrukcyjnie identyczne z tym uruchomionym 22 marca 1943 roku²⁴.

W efekcie zarówno komory gazowe, jak i piece krematoryjne, obok organizowanych dla garnizonu SS widowisk, tworzyły dwie odrębne i na pozór nieprzystające do siebie równoległe rzeczywistości. Świadczy o tym m.in. wystawiona dla załogi SS KL Auschwitz dzień później, 4 kwietnia 1943 roku, przez Städtische Bühnen Kattowitz-Königshütte na scenie Kameradschaftsheimu, facecja Karla Hansa Jaegera *Gita ma ptaka* (*Gitta hat einen Vogel*), w reżyserii Willego Gade, scenografii Hansa Benescha, z udziałem Gerty von Elmpt, Elsy Petry, Bärbel Wolf, Willego Poppa, Karla Hansa Jaegera, Heinza Brenera i Bernarda Wilferta²⁵. Można przypuszczać, że praktyka organizacji w KL Auschwitz w miesiącu dwóch, trzech gościnnych teatralnych widowisk komediowych dla załogi SS była stała. Po raz trzeci w miesiącu kwietniu 1943 roku (27.04.) o godz. 20.30 w dużej sali domu towarzystwa (Kameradschaftsheim) zaprezentowano program warietę zatytułowany *Humorystyczny atak* (*Humorvoller Angriff*)²⁶. Organizatorem wieczoru był tradycyjnie Wydział VI, tym razem jednak we współpracy z gościnnym zespołem Heinza Virneburga z Wrocławia, w porozumieniu z biurem regionalnym KdF – Gaundinststelle w Katowicach. Występowali m.in. Sonja Köhler i jej trio taneczne z Marianne Orloff i Peter Berg, a także Willi Brettschneider – komik, Josef Gräf – artysta dudziarz, Erno – żongler, Willi Schneider – saksofonista oraz Manfred Zalden – głośny austriacki kompozytor i piosenkarz, autor popularnych w latach trzydziestych i czterdziestych szlagierów. Zapewne jego występ sprawił, że w treści ogłoszonego przez Rudolfa Hössa rozkazu, znalazła się informacja o rezerwacji trzech pierwszych rzędów dla gości i dowódców, natomiast pozostałe rzędy przeznaczone zostały dla pozostałych członków SS i ich żon²⁷.

Te porządkowe i dyscyplinujące widownię uwagi zamieszczone zostały także w Rozkazie Komendantury z 7 maja 1943 roku, z okazji gościnnego występu (11.05.) Państwowego Teatru Morawsko-Ostrawskiego (Staatstheater Mährisch-Ostrau) z czteroaktową operetką austriackiego kompozytora pochodzenia czeskiego Ralpha Benatzky'ego *Rozkoszna dziewczyna* (*Bezauberndes Fräulein*), przygotowaną pod kierownictwem muzycznym Ernsta Schickedanza. Całością dyrygował Otto Fassler, scenografia Karla Türcke, w roli tytułowej wystąpiła Fella Witt z zespołu wiedeńskiego Raimund Theater. W wydanym z tej okazji rozkazie po raz kolejny zwrócono uwagę na konieczność zajmowania na widowni wyłącznie wyznaczonych miejsc. Podkreślono, że członkom załogi nie wolno było wprowadzać dziewcząt i siadać z nimi w rzędach zarezerwowanych dla żon funkcjonariu-

²⁴ Tamże, s. 387.

²⁵ Rozkaz Komendantury nr R. 43/03. 27 z dn. 27 III 1943 roku, APMAB.

²⁶ Tego dnia (27.04.1943) o godz. 2.00 w nocy z komanda piekarnia (Bäckerei Landsmann) zbiegł wraz z dwoma kolegami rotmistrz Witold Pilecki, posługujący się w obozie nazwiskiem Tomasz Serafiński, autor tzw. Raportu Pileckiego. Zawarte w jego raporcie informacje o nieludzkich warunkach życia i pracy w obozie, a także bezmiarze niemieckich zbrodni, były olbrzymim wstrząsem dla całej ludzkości. Raport przetłumaczony został na obce języki, trafił do światowej opinii publicznej jako jeden z pierwszych i najważniejszych świadectw dokonywanych w KL Auschwitz zbrodni.

²⁷ Rozkaz Komendantury nr R. 43/04. 19 z dn. 19 IV 1943 roku, APMAB.

szy SS, a także nie wolno było szeregowym SS zasiadać na miejscach zarezerwowanych dla przełożonych, tylko dlatego że byli w tym czasie ze swoimi dowódcami²⁸. Sam fakt, że tego rodzaju adnotacje porządkowe zajmowały uwagę komendantury obozu w dniach, kiedy na masową skalę mordowano, a następnie palono w dołach i w świeżo uruchomionych piecach krematoryjnych tysiące istnień ludzkich, wydaje się potwierdzać uwagę Hannah Arendt o „banalności zła”. Jego wykonawcy byli bowiem, poza służbą wartowniczą na terenie obozu, przeciętnymi odbiorcami sztuki scenicznej, upominającymi się o przywilej dostępu do sztuki, możliwość zajmowania lepszego miejsca. Pozioma podłoga w stołówce nie zapewniała bowiem dalszym rzędom dobrej widoczności, stąd wśród widzów znana była praktyka siadania na parapetach okien²⁹.

Komendantura obozu, organizując dla załogi SS widowiska teatralne i koncerty muzyczne, zdawała się zabiegać o moment wytchnienia dla pełniących „służbę” członków SS. Starła się przy tym o to, aby imprezy te były powszechnie akceptowane. Przykładem tego była m.in. zawarta w rozkazie z 14 maja 1943 roku rekomendacja Rudolfa Hössa, dotycząca koncertu muzycznego, zatytułowanego *Stunde heiterer Musik*, zorganizowanego w małej sali domu koleżeńskiego, w dniu 21 maja 1943 roku. W rozkazie Lagerkommandant, zachęcając do udziału w nim, pisał:

Występy są łatwe do zrozumienia i od razu wciągające, dzięki czemu nawet osoby bez wcześniejszego wykształcenia muzycznego będą się świetnie bawić tego wieczoru. (Die darbitungen sind leicht verständlich und unmittelbar ausprechend, so dass auch der musikalisch nicht vorgebildete einen grossen Genuss von diesem Abend davonträgt)³⁰.

Nad całością czuwał kapelmistrz Erns Zeidler-Hipold z Teatru Opery w Katowicach. W programie wieczoru były utwory Josepha Haydna, Wolfganga Amadeusza Mozarta, Franza Schuberta, Antonína Dvořáka i Luigi Boccheriniego. Wśród wykonawców byli m.in. Wilma Peer – sopran, Heinz Hinsenbrock – pianista i kapelmistrz, Heinrich Münch – altówka, Helmut Auer – wiolonczela, a także Fred Maligne – skrzypce. Ten ostatni od 1940 roku był kapelmistrzem w Katowicach. W trakcie wspomnianego godzinnego występu grał drugie skrzypce. Co ciekawe, w 1923 roku był aktywistą Komunistycznej Partii Niemiec (KPD) w kierownictwie tzw. Roten Blaskapelle; po wojnie, w 1952 roku skomponował tzw. *Lenin-Kantate*, a w 1959 roku *Preludium und Fuge* na cześć wschodnioniemieckiego ruchu związkowego³¹. Koncert w maju 1943 roku był bezpłatny. Poszczególne kompanie zobowiązane były wyznaczyć po 20 osób do udziału. Samo dowództwo zadeklarowało udział trzydziestu uczestników³².

²⁸ Rozkaz Komendantury nr R. 43/05.07 z dn. 7 V 1943 roku, APMAB.

²⁹ H. Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, Kraków 1998.

³⁰ Rozkaz Komendantury nr R. 43/05.14 z dn. 14 V 1943 roku, APMAB.

³¹ E. Klee, *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt a. M. 2007. Tam też odnajdujemy inne wiadomości dotyczące obrazu działalności teatru katowicko-chorzowskiego w latach wojny i okupacji oraz informacje na temat występów dla załogi obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau.

³² Rozkaz Komendantury nr R. 43.05.14 z dn. 14 V 1943 roku, APMAB.

W trzy dni po wspomnianym koncercie 25 maja 1943 roku, tym razem w dużej sali domu stowarzyszenia, miała miejsce rewia zatytułowana *Dwie godziny kolorowo i wesoło* (*Zwei Stunden bunt und heiter*). Jej organizatorem był Wydział VI w powiązaniu z KdF w Katowicach. W programie, obok instrumentalistów, tancerek, komików i parodystów, występowali m.in. kuglarze, zonglerzy, iluzjoniści i wszelkiego rodzaju magicy, a równocześnie tego właśnie dnia decyzją lekarza obozowego w Birkenau zagazowano 507 Cyganów oraz 528 Cygank. Wśród zamordowanych byli Cyganie z Białegostoku i z Austrii, przywiezieni do obozu 12 maja 1943 roku³³.

Kolejne gościnne występy przeplatane były systematycznymi zbiorowymi mordami, za sprawą oddawanych do użytku w tym czasie niemal co dwa tygodnie kolejnych komór gazowych i krematoriów. Przykładowo 22 marca 1943 roku ukończono budowę krematorium IV i 3 komór gazowych o pojemności 1500, 800 i 750 ludzi; identyczne w konstrukcji krematorium nr V ukończono 4 kwietnia 1943 roku. Prezentowana w tym kontekście informacja o tym, że 7 czerwca na scenie Kameradschaftsheimu der Waffen SS Auschwitz miał występ Państwowego Górnośląskiego Teatru z Bytomiu z komedią muzyczną Lee Lenza *Sekretna podróż poślubna* (*Heimliche Brautfahrt*), ma trudne do zrozumienia przesłanie tego faktu. Organizatorami widowiska był Oddział VI i dyrektor teatru bytomskiego Heinz Huber. W rolach głównych wystąpili Eve Quaiser i Axel Rulfs. Orkiestrą dyrygował Egon Maiwald. Scenografię przygotowała Herta Barth³⁴.

Wracając do występów teatru katowickiego w Auschwitz, przypomnijmy, że 17 czerwca 1943 roku zespół wystąpił w KL Auschwitz w programie zatytułowanym *Wielki kolorowy wieczór: śpiew – taniec – wesołe wykłady* (*Grosser bunter Abend: Gesang – Tanz – Heitere Vorträge*), w trakcie którego występował m.in. tenor Paul Schmidtman, a także Gerta von Elmpt – śpiew i taniec, Ulla Lehmann – sopran, Leni Werell – tancerka solowa, Maria Cerowska – tancerka solowa, Willi Popp – komik, Jorg Watzka – baletmistrz, Jozef Sokol – taniec solowy i przy fortepianie Heinz Hinsbrock. Prezentowano wesołe monologi, skecze i sceny taneczne.

Niestety, luki występujące w ocalałych rozkazach Komendantury KL Auschwitz nie pozwalają wymienić kolejno wszystkich widowisk organizowanych dla garnizonu SS w okresie od drugiej połowy czerwca do końca września 1943 roku. Wiemy jedynie, że 24 września 1943 roku na scenie Sali Kameradschaftsheim zaprezentowany został *Program rozrywkowy* (*Lustige Varieté*), zorganizowany przez Wydział VI i KdF-Gaundinststelle Katowitz, z udziałem aktorów i muzyków katowickich, iluzjonisty Guido Schaeffera, ekwilibrystów, mandolinistów, trzech stepujących tancerzy, a także artystów biorących udział w igrzyskach olimpijskich oraz Kapela Leo³⁵.

³³ D. Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, s. 426.

³⁴ Rozkaz Komendantury nr R. 43.06.02 z dn. 2 VI 1943 roku, APMAB.

³⁵ Rozkaz Komendantury nr R. 43.08.18 z dn. 18 VIII 1943 roku, APMAB. Dodajmy, że 24 IX 1943 roku na polecenie kierownika obozu w bunkrze bloku 11 osadzeni zostali 3. więźniowie polityczni – Polacy: Władysław Węgielek, Władysław Zatorski i Józef Augustyniak, a także ujęty w czasie ucieczki Żyd Gert Lemmel. Wszyscy oni rozstrzelani zostali 28 IX 1943 roku.

Następny występ w ramach wzmocnienia morale wojska odbył się 4 października 1943 roku o godzinie dwudziestej na scenie Domu Stowarzyszenia. Uczestniczyli w niej wyjątkowo goście z miasta³⁶. Zaprezentowana została w wykonaniu Städtische Bühnen Kattowitz-Königshütte z udziałem autora sztuki Karla Hansa Jaegera *Zepsute wesele* (*Gestörte Hochzeitsnacht*). Całość zorganizował Oddział VI, z udziałem (KdF-Gaudienststelle Kattowitz), przy współudziale dyrektora teatru Otto Wartischa. Reżyserował Karl Hans Jaeger, scenografia – Hans Benesch. W widowisku udział wzięły: Bärbel Wolff, Gertrud Seitz, Else Petry, Olga Flitzsch, Anni König, a także panowie: Heinz Brenner, Otto Hermann Kempert, Hans Flössel i Erich Heil. Na widowni, obok członków SS, znajdowali się wyłącznie Niemcy – mieszkańcy Oświęcimia i ich rodziny, w tym także młodzież od lat osiemnastu, a także osoby pracujące m.in. w szpitalach wojskowych, rolnictwie, Centralnym Kierownictwie Budowlanym (Zentralbauleitung) czy Oddziale Mieszkaniowym³⁷.

W dalszej kolejności do zjawisk wyjątkowych zaliczyć należy występ 23 listopada 1943 roku Państwowego Teatru Morawsko-Ostrawskiego (Staatstheater Mährisch-Ostrau) z dramatem przedstawiciela niemieckiego naturalizmu Maxa Halbe *Strumień* (*Der Strom*). Być może było to konsekwencją faktu, że w latach III Rzeszy jego nazwisko figurowało na Gottbegnadeten-Liste (Liście obdarzonych łaską Bożą). Obecność jego nazwiska na afiszach teatru nie budziła zatem obawy realizatorów o własne bezpieczeństwo ze strony władzy.

Wiadomo także, że występy muzyków i aktorów katowickich pod kierownictwem Otto Wartischa dla załogi obozu organizowane były często. Dość na tym, że już wcześniej 26 października 1943 roku w Auschwitz gościł zespół katowickiego Operhausu z operetką Willi Kollo *Kobieta bez pocałunku* (*Die Frau ohne Kuss*). Wiemy ponadto, że 28 listopada w Sali Kameradschaftsheimu der Waffen SS, pokazany został wyłącznie dla dzieci funkcjonariuszy SS film *Kot w butach*, z udziałem 50 dzieci i dorosłych. Natomiast występy artystów z Katowic zamykał 29 listopada 1943 roku koncert symfonicznych pod kierownictwem Otto Wartischa, zatytułowany *Skrzydłata muzyka* (*Beschwingte Musik*), z udziałem solistów operowych³⁸. Dodajmy, że tego samego dnia w Birkenau zamordowana została zaśl-

³⁶ Równolegle w dniu tym po raz pierwszy zatrudniono 250 więźniów z KL Auschwitz w podobozie (Aussenkommando) Brünn (Brno), przy wykańczaniu gmachu Technicznej Akademii SS i Policji. D. Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, s. 532.

³⁷ Tego dnia do Birkenau przywieziono z Rzymu 1035 Żydów, kobiet, mężczyzn i dzieci. Po selekcji do obozu skierowano 149 mężczyzn i 47 kobiet. Pozostałych 839 osób zagazowano w komorze i spalono. Równocześnie z Bergen-Belsen przywieziono 1800 Żydów polskich — mężczyzn, kobiet i dzieci, posiadających paszporty zezwalające na wyjazd do państw Ameryki Południowej. Byli to tzw. Żydzi do wymiany (Austauschjuden). Rozdzieleni na rampie w Birkenau, kobiety przewiezione zostały do krematorium II, a mężczyźni do krematorium III i wprowadzeni pod pozorem dezynfekcji do rozbieralni. Wtedy kobiety zorientowały się, że czeka je śmierć. W desperackim odruchu obrony zaatakowały esesmanów. Jednemu z nich zdołały wyrwać rewolwer i trzykrotnie go postrzelić oraz ranić drugiego. Wezwani na pomoc kolejni esesmani zastrzelili część zbuntowanych kobiet, a pozostałe wpędzili do komór gazowych i zagazowali. W efekcie tego buntu jeden esesman zmarł, drugi do końca życia utykał, trzeci stracił nos w wyniku odgryzienia.

³⁸ Rozkaz Komendatury nr 43.06.02.2, APMAB.

żona dla Teatru im. Stanisława Wyspiańskiego 35-letnia aktorka Walentyna Aleksandrowicz-Kielanowska, żona jednego z najwybitniejszych w latach międzywojennych katowickich reżyserów teatralnych dra Leopolda Pobóg-Kielanowskiego. Artystka występowała nie tylko jako aktorka, ale także współpracowała z Polskim Radiem w Katowicach, była autorką sztuki *Jej syn* (1938), adaptowała też dla potrzeb sceny powieść Michała Choromańskiego *Zazdrość i medycyna*. Nie była pierwszą artystką katowicką zamordowaną w Auschwitz. 1 września 1942 roku zginął tam Stefan Czajkowski, wybitnie uzdolniony odtwórca amantów i bohaterów w wielkim repertuarze romantycznym, słynny Konrad z pamiętnej katowickiej premiery *Wyzwolenia* (17 września 1936). W toczącej się w owym czasie na terenie Górnego Śląska rywalizacji Teatru im. Stanisława Wyspiańskiego z Oberschlesisches Landestheater Beuthen, odgrywał jedną z najważniejszych ról, wznosząc wysoko poziom polskiej sztuki aktorskiej i dramaturgii romantycznej.

Nie dziwi zatem fakt, że w latach okupacji hitlerowskiej aktorzy bytomscy często manifestowali swoje wsparcie dla garnizonu SS KL Auschwitz. Przykładowo 11 grudnia 1943 roku wystąpili w wesołym programie rozrywkowym³⁹. Dodajmy, że w siedzibie teatru załoga obozu posiadała zarezerwowaną, specjalną pulę biletów dla służby wartowniczej SS z KL Auschwitz. Kilkakrotnie funkcjonariusze SS KL Auschwitz gościli także Stattheaters Mährisch-Ostrau, czego przykładem był m.in. kolejny występ zespołu ze sztuką ludową Ernsta Schäfera *Wielki numer* (*Grosse Nummer*) 27 stycznia 1944 roku⁴⁰. Przy tej okazji w rozkazie Komendantury znalazła się informacja, że na wieczorne przedstawienia mikołajkowe w Operze Katowickiej dostępnych było kilka biletów, które rozdawane były funkcjonariuszom SS bezpłatnie⁴¹. Zainteresowani musieli jedynie zgłosić się po ich odbiór do środy każdego tygodnia. Informacje o tytułach granych sztuk i godzinach rozpoczęcia przedstawień zamieszczały gazety codzienne. Tytuły widowisk wywieszano także na czarnej tablicy w siedzibie Oddziału VI Kameradschaftsheimu⁴².

Kolejny znany nam zorganizowany wieczór teatralny w ramach wsparcia wojska, w tym przede wszystkim funkcjonariuszy garnizonu SS, odbył się 8 lutego 1944 roku, o godzinie 20. Tym razem gościnnie wystąpił niewymieniony z na-

³⁹ Kilka godzin wcześniej z Włoch przywieziono 600 Żydów aresztowanych w Milano i w Weronie. Po selekcji do obozu skierowano 61 mężczyzn oraz 35 kobiety, pozostałe 504 osoby zagazowano i spalono. D. Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, s. 578.

⁴⁰ W międzyczasie 10 stycznia 1944 roku odbył się koncert orkiestry Roberta Gadena.

⁴¹ Na ile te darmowe bilety były wynikiem decyzji zaangażowanej politycznie dyrekcji teatru, a na ile efektem kradzieży środków płatniczych przybyłym do obozu więźniom i wzbogaceniem się finansowym garnizonu SS w KL Auschwitz, trudno określić. Zdaniem dr Agnieszki Kity w zgromadzonych w APMAB materiałach brak informacji na temat finansowania przedstawień. Pieniądze na tego typu przedsięwzięcia pochodziły prawdopodobnie z kasy Inspektoratu Obozów Koncentracyjnych (od marca 1942 r. Wydziału D SS-WVHA). Natomiast odnośnie do dokonywanego w KL Auschwitz w szeregach SS zjawiska kradzieży, deprawacji, korupcji i złodziejstwa, to z początkiem 1944 roku doprowadziło ono do powołania do życia specjalnej komisji SS pod kierownictwem SS-Sturmabführera dra Konrada Morgena, w celu przywrócenia dyscypliny i przykładnego ukarania winnych.

⁴² Rozkaz Komendantury nr R. 43/06.02.3 z 2 VI 1943 roku, APMAB.

zwy wrocławski teatr z komedią miłosną Svendy Rindoma *Miedziane Wesele* (*Kupferne Hochzeit*)⁴³. Następnie po dwóch tygodniach, 21 lutego 1944 roku, również o godzinie 20, odbył się koncert Katowickiej Orkiestry Symfonicznej pod dyktando Naczelnego Dyrektora Muzycznego dra Otto Wartischa, zatytułowany *Muzyczne przysmaki z opery i operetki*, z udziałem solistów operowych: Gerty von Elmpt, Olgi Witt, Willego Poppa i Willego Friedricha. Z kolei na dzień następny planowany był występ Baletu Raimonda, zespołu tańca klasycznego z teatru Skala z Berlina, zatytułowany *Wieczór sztuki tanecznej* (*Abend der Tanzkunst*)⁴⁴. Występ ten jednak, w świetle Rozkazu SB 7.44, prawdopodobnie nie odbył się w tym dniu – przełożony został dopiero na 29 lutego 1944 roku⁴⁵. Natomiast zamiast planowanego baletu 22 lutego w Małej Sali Waffen SS miał miejsce wieczór recytacyjny. Występował dr Plass z Berlina oraz Hermann Löns, Walter Flox i Gorch Fock. Każda jednostka SS KL Auschwitz miała możliwość delegować na wieczór ten 25 podoficerów i szeregowych, ponieważ tzw. Mała Sala na widowni mogła pomieścić zaledwie 160 widzów.

Czas tych występów przypadł na początki nalotów lotnictwa Aliantów, w wyniku czego m.in. 20 lutego 1944 roku w godzinach dopołudniowych na wschód od miasta doszło do pożaru. Niemniej jednak nic nie wskazuje na to, aby zmniejszyła się w tym czasie częstotliwość występów, skoro w świetle fragmentarycznie zachowanych dokumentów, kolejne znane nam spektakle zorganizowane z myślą o wzmacniania morale wojsk, miały miejsce 28 marca 1944 roku. Wtedy to na scenie w KL Auschwitz wystąpił znany niemiecki amant operetkowy i filmowy z lat 20. i 30. Johannes Riemann, w programie pod wymownym ze względu na miejsce i profesję widowni tytułem *Wspaniały kolorowy wieczór* (*Grosser bunter Abend*). Był to od 1933 roku członek partii nazistowskiej, który w 1939 roku mianowany został „aktorem państwowym” (*Staatsschauspieler*). W latach 1933–1943 zagrał w 23 filmach. Od 1931 do 1937 roku działał także jako reżyser i scenarzysta filmowy. Po wojnie od 1956 roku kontynuował działalność aktorską w filmie, radio i telewizji w RFN⁴⁶. Na scenie KL Auschwitz budził powszechne zainteresowanie. Jego tytuł i polityczna przeszłość sprawiały, że posiadał nie tylko liczne kontakty z wyższymi urzędnikami państwowymi, ale i cieszył się znacznymi przywilejami obejmującymi wysoką pensję.

W tydzień później, 3 kwietnia 1944 roku, o godzinie 19:30 ponownie pojawił się Państwowy Teatr Morawsko-Ostrawski (*Staatstheater Mährisch-Ostrau*) z operetką Franza Lehara *Paganini*⁴⁷. Widowisko to prawdopodobnie po raz drugi zapre-

⁴³ Rozkaz Komendatury nr SB 6/44.2 z dn. 7 II 1944 roku, APMAB. Dwa dni później, 10 lutego 1944 roku z Holandii z obozu Westerbork przywieziono 1015 Żydów — 340 mężczyzn, 454 kobiety i 221 dzieci. Po selekcji do obozu skierowano 142 mężczyzn oraz 73 kobiety. Pozostałe 800 osób, w tym wszystkie dzieci zamordowano w komorach gazowych. D. Czech: *Kalendarz wydarzeń...*, s. 615.

⁴⁴ Rozkaz Komendatury nr SB 2/44 z dn. 7 I 1944 roku, APMAB.

⁴⁵ Rozkaz Komendatury nr SB 7.44 z dn. 14 II 1944 roku, APMAB.

⁴⁶ B. Drewniak, *Teatr i film trzeciej rzeszy w systemie hitlerowskiej propagandy*, Gdańsk 2011, s. 448.

⁴⁷ Rozkaz Komendatury nr SB 10/44 z 22 III 1944 roku, APMAB.

zentowane zostało 25 kwietnia 1944 roku. Równolegle w rozkazie SB 11.44.2 zapowiedziany został bezterminowo występ Opery Wrocławskiej. Rozkaz z 24 kwietnia 1944 roku przypomniiał przy okazji sytuację, o jakiej pisano już w kwietniu dwa lata wcześniej, w trakcie otwarcia Domu Waffen SS, kiedy to okazało się, że poszczególne oddziały SS w KL Auschwitz próbowały prowadzić na własną rękę, w porozumieniu z KdF, działalność kulturalną, niezależnie od kierownictwa Wydziału VI. Przypomniano więc, że na terenie KL Auschwitz tylko kierownik Oddziału VI – Unterscharführer Knittel ma prawo i mandat do prowadzenia rokowań z dyrekcjami teatrów w sprawie organizacji widowisk, przy wykorzystaniu środków wsparcia pochodzących z KdF.

W pierwszych dnia maja 1944 roku funkcję komendanta garnizonu SS objął ponownie były komendant Auschwitz Obersturmbannführer Rudolf Höss. W celu przyspieszenia planowanych transportów Żydów węgierskich, polecił rozbudowę rampy wyładowczej, uruchomienie nieczynnych pieców w krematorium nr V, ponadto wykopanie trzech dużych i dwóch małych dołów do spalania zwłok oraz ponowne uruchomienie bunkra nr 2 do zabijania gazem, a także odkopanie sąsiadujących z nim dołów spaleniskowych i budowę baraków przeznaczonych na rozbieralnię. Od maja do sierpnia 1944 roku ponownie zaczęto palić zwłoki na stosach. Równocześnie w związku z przygotowaniami do przyjęcia masowych transportów węgierskich, na stanowisko komendanta wszystkich krematoriów powołano SS-Hauptscharführera Otto Molla⁴⁸.

W tej sytuacji 16 maja 1944 roku w ramach wydarzenia związanego ze wsparciem wojsk, teatr bytomski zaprezentował Gerharda Hauptmanna *Bobrowe futuro* (*Der Biberpelz*), zapowiadając je zgodnie z intencjami autora jako komedię złodziejską. Z kolei tydzień później, 23 maja 1944 roku, o godzinie 20. odbył się znaczący w swej reprezentacyjności środowiska teatralnego *Wieczór wiedeński* z udziałem artystów zarówno Opery Państwowej oraz Burgtheatru i Volkstheatru z Wiednia, a także Centralnego Teatru w Dreźnie i Opery Wrocławskiej. I wreszcie 1 czerwca 1944 roku o godzinie 20. w małej sali miał miejsce koncert pianistki Ilse z udziałem aktora Paula Hierl z Staatstheater Karlsruhe i Edith Morten-Hierl z dawniej Stadttheater Basel⁴⁹. To nagromadzenie w ciągu zaledwie dwóch tygodni, nie po raz pierwszy, tak licznej grupy przedstawicieli środowiska teatralnego w KL Auschwitz, było nie tylko wyrazem akceptacji tego wszystkiego, co działo się w obozie, ale i formą usprawiedliwienia masowej zbrodni jako obowiązującej normy społecznej. Od 16 maja bowiem zaczęły docierać specjalnymi pociągami transporty Żydów z Węgier. Każdy pociąg liczył od 40 do 50 wagonów. W każdym z nich znajdowało się około 100 ludzi. Przewidziano transport 111 pociągów. O ile jednego dnia przybyły dwa pełne pociągi, drugiego mogły pojawić się trzy. Młodych i silnych kierowano do obozu jako tzw. depozyt. Pozostałych w znakomitej większości zabijano jeszcze tego samego dnia w komorach gazowych⁵⁰. Od 16 maja 1944 roku wszystkie kominy krematoryjne i doły spalenisko-

⁴⁸ D. Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, s. 654.

⁴⁹ Rozkaz Komendantury nr SB 15.44 z dn. 13 V 1944 roku, APMAB.

⁵⁰ D. Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, s. 662.

we ponownie dymiły. W konsekwencji w dniu 25 maja 1944 roku, jak notuje w kalendarzu wydarzeń Danuta Czech:

Więźniarska organizacja ruchu oporu w sprawozdaniu okresowym podała, że liczba zabitych gazem Żydów węgierskich przekroczyła już 100000 ludzi, a służba SS przy likwidacji Żydów trwa nieprzerwanie po 48 godzin, po czym następuje 8-godzinna przerwa⁵¹.

Organizowane w takich warunkach, w ramach wsparcia wojsk, występy teatralne odnotowujemy 23 czerwca 1944 roku, kiedy to na scenie w KL Auschwitz pojawił się po remoncie i odbudowie Górnośląski Schauspieltheater z Gleiwitz z czteroaktową sztuką kryminalną urodzonego w 1914 roku w Bytomiu Gerharda Metznera *Dziwny gość* (*Der fremde Gast*). Tydzień później miał miejsce gościnny występ teatru praskiego Sluka z rewią w 12 obrazach, zatytułowaną *Perły sztuki* (*Perlen der Artistik*). Ponadto kierownictwo Wydziału VI w kolejnym rozkazie informowało, że jeszcze w czerwcu w Operze Katowickiej odbędzie się wieczór pożegnalny kilkakrotnie występującej dla esesmanów na scenie w KL Auschwitz Gerty von Elmpt⁵².

Kolejne fragmentaryczne dane związane ze wsparciem wojsk dotyczą gościnnego występu aktorki i piosenkarki filmowej Marii Londrockiej i jej zespołu 18 lipca 1944 roku oraz gościnnego występu orkiestry tanecznej Bernharda Sttée i jego solistów 27 lipca 1944 roku⁵³. Natomiast ostatnie znane w dziejach obozu widowiska dla członków garnizonu SS KL Auschwitz miały miejsce 12 grudnia 1944 roku o godzinie 20., kiedy to w Dużej Sali wystąpił, wraz z Berliner Ensemble, znany i popularny aktor filmowy Jupp Hassels, a następnie 19 grudnia, prawdopodobnie po raz ostatni, w Dużej Sali wystąpił dla garnizonu SS zespół taneczny Hansa Langena z udziałem solistów, chóru i tancerzy solowych⁵⁴. Był to jednak już okres narastającej liczby ucieczek, jak i buntu Sonderkommando, a także czas wzmożonego terroru SS i wywózki więźniów do obozów koncentracyjnych w głąb III Rzeszy. Z końcem listopada 1944 roku rozpoczęło się zacieranie śladów zbrodni, w tym m.in. rozbiórka i niszczenie krematoriów. Do końca funkcjonowało jedynie krematorium nr V⁵⁵.

Wspólny cel równoległych rzeczywistości

W tych warunkach prezentowane dla członków garnizonu SS w KL Auschwitz widowiska, całkowicie podporządkowane były realizacji wspólnego zbrodniczego celu. Bilans organizowanych w latach istnienia obozu „imprez”, ich liczba i zasięg zaangażowania środowiska teatralnego Niemiec, był imponujący. Dla człon-

⁵¹ Tamże, s. 671.

⁵² Dokładną datę planowanych uroczystości zainteresowani będą mogli, jak napisano, zobaczyć na plakatach. Ponadto podano, że nowe biura Oddziału VI zlokalizowane zostały w pokojach nr 19, 20 i 21 w budynku komendatury. Rozkaz Komendatury nr SB 17/44.2 z dn. 9 VI 1944 roku, APMAB.

⁵³ Rozkaz Komendatury nr SB 19.44.2 z dn. 14 VII 1944 roku, APMAB.

⁵⁴ Rozkaz Specjalny (Sonderbefehl) nr 30/44 z dn. 11 XII 1944 roku, *Standort- und Kommandanturbefehle...*, s. 520.

⁵⁵ D. Czech, *Kalendarz wydarzeń...*, s. 598.

ków garnizonu SS w KL Auschwitz-Birkenau przeciętnie dwa, trzy razy w miesiącu na zmianę występowały teatry z Katowic, Królewskiej Huty, Bytomia, Gliwic, Wrocławia, Ostrawy, Wiednia, Drezna i Berlina, a także zespół opery i orkiestry symfonicznej z Katowic. Prezentowały one niemal wyłącznie banalny repertuar, zawierający lekką operetkę i komedie. Płytki, przeciętny i pozbawiony wyobraźni repertuar określał poziom intelektualny i kulturalny jego odbiorców.

Artyści teatru, będąc pod przemożnym wpływem ideologii narodowego socjalizmu, zgodnie z obowiązującymi zaleceniami, różnorodność kierunków artystycznych traktowali w kategoriach sprzeczności ideologicznych, w tym także rasowych. Władza, zwalczając indywidualizm w sztuce i teatrze, równocześnie wymuszała realizację twórczości adresowanej przede wszystkim do szerokich warstw społecznych. Teatr traktowany był jako skuteczny środek propagandowy. W historii teatru niemieckiego ten sposób myślenia o roli teatru w życiu społeczno-politycznym miał swoją tradycję. Wystarczy przytoczyć słowa cesarza Wilhelma II, wypowiedziane w operze berlińskiej w czerwcu 1898 roku: „Das Theater ist auch eine meiner Waffe” (Teatr jest również jedną z moich broni), aby uświadomić sobie, że działalność teatrów niemieckich, obok aspektu społeczno-kulturalnego, miała od lat swoje głębokie podłoże nacjonalistyczne. Stereotypy i obrazy pojawiające się w nazistowskiej propagandzie teatralnej nie były nowe. Niemniej przyjeżdżające do Auschwitz teatry swoją obecnością wspierały mordy i prześladowania milionów niewinnych ludzi w imię ideologii nazistowskiej.

Równocześnie ukierunkowane na załogę SS KL Auschwitz działania teatralne były formą niejako zasłony dymnej wobec masowych zbrodni ludobójstwa, jak i fizycznego oraz psychicznego znęcania się nad więźniami. Obecne w KL Auschwitz na porządku dziennym zbrodnie i tortury były konsekwencją wyzwolonych przez nazistów, drzemających w człowieku pobudek sadystycznych oraz niczym nie skrępowanych możliwości ich realizacji. Były efektem brutalnego szkolenia i obowiązującego każdego esesmana wobec cierpiącego więźnia specjalnego bezkrytycznego kanonu twardego i pozbawionego uczucia litości oprawcy, prezentującego „nieugiętą twardość serca”. Były ponadto sposobem na odreagowanie własnego niepowodzenia, bądź też efektem oczekiwania na tego rodzaju brutalne zachowania ze strony najbliższego środowiska. Stąd też wpisana w ich codzienną praktykę bezduszość znajdowała uznanie w szeregach odbywających służbę kolegów i przełożonych. Obserwacja kary chłosty i pierwszych egzekucji była niemal formą inicjacji w szeregach odbywających w obozie koncentracyjnym służbę esesmanów.

Sztuka teatru była w tej sytuacji „kulturowym przedłużeniem maszyny wojennej”⁵⁶, przykładem nowego propagandowo-kulturowego rodzaju broni, a przy okazji dowodem ciągłości tradycji i pozornej normalności. Utwierdzała głoszone przez propagandę hitlerowską twierdzenie, jakoby KL Auschwitz-Birkenau był wyłącznie obozem pracy. Równocześnie organizowane na rzecz SS występy te-

⁵⁶ A. Heinrich, *Teatr jako broń wojny. Teatry języka niemieckiego w okupowanej Europie podczas II wojny światowej*, [w:] <https://miesiecznik-wobec.pl/teatr-jako-bron-wojny-teatry-jezyka-niemieckiego-w-okupowanej-europie-podczas-ii-wojny-swiatowej-anzelm-heinrich/> [dostęp: 15.09.2024].

atralne były formą społecznego wsparcia, próbą zachowania w życiu prywatnym ich względnej równowagi psychicznej po dokonywanych zbrodniach. Nie były to sztuki rozwijające czy pytające, a jedynie przede wszystkim błahe operetki, komedie i występy varieté, nie kwestionujące w szeregach SS zdobytych w trakcie szkoleń przekonań. Indoktrynowani członkowie SS nie oczekiwali od teatru indywidualnych i nowatorskich zjawisk artystycznych. Otrzymywali jedynie bezrefleksyjne w swej prostej formie treści.

Fakt, że mordujący w ciągu dnia zbrodniarze, wieczorami zasiadali na widowni teatru i wspólnie przeżywali uproszczone perypetie i losy scenicznych bohaterów, oglądali popisy estradowych artystów, a także byli widzami teatrów dramatycznych i baletowych oraz słuchaczami koncertów muzycznych, nobilitował ich i utwierdzał w przekonaniu o dobrze spełnionym obowiązku. W środowisku sobie podobnych na widowni teatralnej czuli się pełni akceptowani. Pojawiające się ewentualne niepokojące pytania, sztuka teatru miała obowiązek usprawiedliwić, uznać za nieważne, pozwolić na moment zapomnienia. Spełniała zatem ważną funkcję emocjonalną. Artyści sceny byli tym samym współuczestnikami zbrodni. Wszak przyjeżdżali do KL Auschwitz specjalnie i dobrowolnie, niejednokrotnie z bardzo daleka, aby za sprawą swojej sztuki dać wyraz akceptacji dla tego wszystkiego, co działo się w Auschwitz. Za ich sprawą SS-mani w trakcie widowisk nie tylko utwierdzali się w swojej działalności zbrodniczej, ale i nabierali przekonania o jej słuszności. Służyły temu przede wszystkim łatwe i proste, zgodne z głoszonymi powszechnie politycznymi hasłami ich treści. Mówiły one m.in. o rzekomej dyskryminacji rasowej rdzennych Niemców w krajach Europy Wschodniej i o konieczności zjednoczenia całego społeczeństwa niemieckiego w walce przeciwko „żydobolszewizmowi” spiskującemu na czele z Amerykanami i Anglikami.

Nie były to teatry eksperymentujące, czy też poszukujące, ale przede wszystkim konwencjonalne i zachowawcze, w znakomitej większości propagandowe, wykorzystujące wypracowane wzorce i metody pracy. Teatry te nie prowokowały, nie drażniły dla zasady i nie rozbijały dobrego samopoczucia zadowolonych i pewnych siebie SS-manów. One przede wszystkim wbrew wszystkiemu i wszystkim bawiły.

Dodajmy, że obok zespołów teatralnych często w KL Auschwitz prezentowały się, posiadające luźną strukturę, zespoły estradowe artystów filmu i baletu, występujące z towarzyszeniem zespołów muzycznych. W sumie kilkuset niemieckich aktorów, śpiewaków i muzyków swoją sztuką usprawiedliwiała rozgrywająca się tuż w sąsiedztwie teatralnej sceny ludobójstwo. Te dwie równoległe rzeczywistości sceny i ludobójstwa z pozoru różniło niemal wszystko. Wspólny był jednak ostateczny cel, jakim był zorganizowany na skalę przemysłową masowy mord jak największej liczby niewinnych ludzi. Było to zatem klasyczne zjawisko współuczestnictwa, próba odwracania uwagi od zbrodni. Wszyscy bowiem wiedzieli, co się tam w Birkenau dzieje i czemu służyła sztuka teatru adresowana do członków garnizonu SS. Wszak w trakcie tych „występów” smród i odór, unoszący się z palonych w dołach spaleniskowych i z kominów pieców krematoryjnych zwłok, niósł się daleko poza tereny samego obozu, nawet na odległość kil-

ku kilometrów. Mieszkańcy okolicznych wiosek mówili wówczas o paleniu zwłok Żydów. Etos adresowanego dla członków garnizonu SS w KL Auschwitz teatru znalazł się poza obowiązującą od tysiącleci aksjologią i zatracił swój ogólnoludzki wymiar. Stał się jednym ze składników nazistowskiego barbarzyństwa.

W przedstawieniach prezentowanych żołnierzom garnizonu SS KL Auschwitz-Birkenau nie odnajdujemy twórczego odbicia otaczającej artystów rzeczywistości społeczno-politycznej. W niczym to jednak nie umniejsza faktu, że prezentowane w bezpośrednim sąsiedztwie aktów ludobójstwa, mają swoje własne, niepowtarzalne znaczenie, ważne w kontekście historii regionu, kraju i świata. Dzisiaj z przerażeniem i osłupieniem przyglądamy się im, nie dowierzając do końca możliwości istnienia tych faktów. Nieoczekiwanie bowiem to właśnie te przedstawienia teatralne w KL Auschwitz organizowane dla żołnierzy SS definiują wczorajszą i współczesną naszą tożsamość jak nikt inny. Odpowiadają na pytania dotyczące tego, jakie resentymenty nami kierują i co nam zagraża, określają emocje i poszerzają granice naszego poznania możliwości człowieka.

Źródła archiwalne

Rozkazy Komendantury, nr KB, Archiwum Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Rozkazy Komendantury, nr R, Archiwum Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Rozkazy Komendantury, nr SB, Archiwum Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau.

Bibliografia

Arendt Hannah (1998), *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.

Czech Danuta (1992), *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka.

Drewniak Bogusław (1978), *Organizacja niemieckiego życia teatralnego na obszarach Polski wcielonych do Rzeszy w latach II wojny światowej*, „Przegląd Zachodni”, nr 4.

Drewniak Bogusław (2011), *Teatr i film Trzeciej Rzeszy w systemie hitlerowskiej propagandy*, Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz/Terytoria.

Heinrich Anzelm (2024), *Teatr jako broń wojny. Teatry języka niemieckiego w okupowanej Europie podczas II wojny światowej*, <https://miesiecznik-wobec.pl/teatr-jako-bron-wojny-teatry-jezyka-niemieckiego-w-okupowanej-europie-podczas-ii-wojny-swiatowej-anzelm-heinrich/> [dostęp: 15.09.2024].

Kita Angieszka (2021), *Przed bitwą z wrogiem wewnętrznym. Szkolenie i przygotowanie esesmanów do służby w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady na przykładzie załogi KL Auschwitz*, [w:] „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” t. 109, s. 161–181.

- Klee Ernst (2007), *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt a. M.: Verlag S. Fischer.
- Linert Andrzej (2012), *Śląskie sezony. Teatr Katowic 1907–2012*, Katowice: Śląsk.
- Rother Paul (1994), *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Dülmen: Lauermann Verlag.
- Standort- und Kommandanturbefehle des Konzentrationslagers Auschwitz 1940–1945*, (2000), hrsg. im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte; von N. Frei [et al.], München: K. G. Saur.

***Genocide and theatre. From the theatrical calendar
of the SS garrison in KL Auschwitz***

Summary

The article discusses the organization of theatre performances and concerts for the SS garrison serving in the Auschwitz concentration camp. The SS men were offered trips to nearby theatres and performances by artists in the extermination camp. The author shows the coexistence of two parallel realities. Furthermore presents information about the shows, comparing them with data on the crimes committed in the concentration camp.

Keywords

KL Auschwitz, Oświęcim, SS, genocide, theatre, World War II

***Völkermord und Theater. Aus dem Theaterkalender
der SS-Garnison im KL Auschwitz***

Zusammenfassung

Der Artikel befasst sich mit der Organisation von Theateraufführungen und Konzerten für die SS-Garnison im Konzentrationslager Auschwitz. SS-Männern wurden Ausflüge in umliegende Theater und Gastspiele von Künstlern des Vernichtungslagers angeboten. Der Autor zeigt die Koexistenz zweier paralleler Realitäten: kombiniert Informationen zu den Spektakeln mit Daten zu gleichzeitig begangenen Straftaten.

Schlüsselwörter

KL Auschwitz, Oświęcim, SS, Völkermord, Theater, Zweiter Weltkrieg

Kurt Knittel, nauczyciel, członek SS,
kierownik Wydziału VI –
Zaopatrzenie, Szkolenie i Opieka
nad Wojskiem (Abteilung VI –
Fürsorge, Schulung und Truppen-
betreuung) w KL Auschwitz

Horst Bogislaw von Smelding,
aktor występujący dla załogi SS
w KL Auschwitz

Hans Schlenck, aktor, dyrektor teatru
we Wrocławiu, członek SS,
współorganizator występów
dla załogi SS w KL Auschwitz

Hans Schlenck

Städtische Bühnen KATTOWITZ - KONIGSHÜTTE

Gesamtleitung: Intendant GMD Dr. Wartisch

Die drei Eisbären

Lustspiel in drei Akten von Maximilian Vitus

Inszenierung: Fritz Rohland

Peter Haldenegger

Pauli Haldenegger

Juliander Haldenegger

Veronika, Wirtschafterin

Girgl Anthuber, Viehhändler u. Schmuser

Maralen Lechleitner, eine junge Magd

Die Haslocherin

Hans Flössel

Fritz Rohland

Heinz Evelt

Anny König

Bruno Palitzsch

Hansi Thoms

Else Petry

Ort der Handlung: Am Klausenhof. Zwischen dem ersten und zweiten Akt liegt ein Zeitraum von einem Tag. Zwischen dem zweiten und dritten Akt ein Zeitraum von 3 Wochen.

Bildgestaltung: Meinrad Mix

Pause nach dem 2. Akt

14. Stück der Spielzeit 1943 / 44

Program teatralny i operowy Sceny Miejskiej Katowice-Królewska Huta
z sezonu 1943/1944. Komedia *Trzy białe niedźwiedzie*

Otto Wartisch,
od 1940 roku dyrektor artystyczny
Sceny Miejskiej Katowice-Królewska
Huta, Oberführer SA

Axel Rulfs,
aktor występujący dla załogi SS
w KL Auschwitz